

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Antonia Stenberg

Omedvetet brottslig

En undersökning av medvetenhetskravet och dess förhållande
till rättspsykiatrins medicinska medvetandebegrepp

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Kandidatuppsats på juristprogrammet
15 högskolepoäng

Handledare: Anders Sjögren

Termin: HT2021

Innehåll

SUMMARY	4
SAMMANFATTNING	5
FÖRKORTNINGAR	6
1 INLEDNING	7
1.1 Bakgrund	7
1.2 Syfte och frågeställningar	7
1.3 Metod och material	8
1.4 Forskningsläge	9
1.5 Avgränsningar	9
1.6 Disposition	9
2 KORT OM BROTTSBEGREPPET	11
2.1 Otillåten gärning	11
2.2 Personligt ansvar	12
3 UPPSÅT	13
3.1 Kort om täckningsprincipen	14
3.2 Medvetenhetskravet	14
3.2.1 Beviskrav	16
3.2.2 Ofrivilliga handlingar och medvetenhetskravet	16
3.2.3 Differentierad rättspraxis och doktrin	17
4 ALLVARLIG PSYKISK STÖRNING	20
4.1 Förhållandet mellan allvarlig psykisk störning och medvetenhet	21
5 RÄTTSPSYKIATRI	22
5.1 Psykiatri som hjälpvetenskap	23
5.2 Medicinskt medvetande	24
6 BELYSANDE RÄTTSPRAXIS	26

6.1	RH 2008:90	26
6.2	NJA 2012 s. 45	27
6.3	NJA 2020 s. 169	28
7	ANALYS OCH SLUTSATS	29
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	36
	RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	39
	BILAGA A	40

Summary

To be able to examine the defendant's intent the court initially must determine if the defendant has been conscious to the degree where they were aware of their actions. This first step, known as *the consciousness requirement* (medvetenhetskravet), has been heavily discussed in both court practice and doctrine for many years. Essentially the court must decide whether the defendant was in a state of basic understanding of the surroundings and context where the actions were taken.

If the defendant is suspected to have suffered from a mental disease during the criminal act the defendant's consciousness is often subject to an extensive examination. In these cases, the court must obtain a forensic psychiatric statement to be able to establish that the defendant was in fact suffering from a mental disease and therefore is prohibited to sentence the defendant to prison. The purpose of the essay is to clarify the legal and the medical term consciousness in order to establish to what extent these correspond. Furthermore, the essay will investigate potential challenges due to terminological discrepancies faced by the court when determining the defendant's guilt.

The finishing analysis shows that there are no major discrepancies between the legal and medical terms. However, *the consciousness requirement* can be understood and described differently which leads the court taking different aspects into account when delivering a judgment. Therefore, it is my opinion that the court should be given a legal right to request a forensic psychiatric statement solely in purpose to obtain information about the defendant's consciousness.

Sammanfattning

Som ett första steg i uppsåtsbedömningen har domstolar att avgöra om den tilltalade varit i tillräcklig grad medveten om sitt handlande. Det så kallade *medvetenhetskravet* är omdiskuterat i både rättspraxis och doktrin, men handlar i grunden om att söka avgöra om gärningspersonen varit i ett sådant tillstånd att hen haft en basal grundförståelse för sammanhanget och omgivningen vari gärningen företogs.

En mer omfattande bedömning av medvetenhetskravet aktualiseras framförallt i fall där gärningspersonen misstänks ha lidit av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället. En sådan misstanke föranleder att ett rättspsykiatriskt utlåtande inhämtas av domstolen i syfte att bland annat bedöma om det föreligger förbud mot att döma den tilltalade till fängelse. Syftet med uppsatsen är att klarlägga det juridiska respektive det medicinska begreppet medvetenhet för att se i vilken mån innebörden överensstämmer. Detta för att därefter utreda om eventuella begreppsskillnader riskerar att medföra problematik för domstolarnas skuldprövning.

I den avslutande analysen nås slutsatsen att några större diskrepanser mellan det juridiska medvetenhetsbegreppet och det medicinska medvetandebegreppet inte föreligger. Det fastslås dock att medvetenhet juridiskt kan förstås på olika sätt och att detta bidrar till att domstolen tar hänsyn till olika faktorer vid olika bedömningar. Mot bakgrund av detta menar jag att domstolen bör ges lagstadgad rätt att efterfråga ett rättspsykiatriskt utlåtande i syfte att få underlag till medvetenhetsbedömningen.

Förkortningar

BrB	Brottsbalken (1962:700)
HD	Högsta domstolen
LRU	Lagen (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning
NJA	Nytt Juridiskt Arkiv avdelning I
RB	Rättegångsbalken (1942:740)
RMV	Rättsmedicinalverket

1 Inledning

1.1 Bakgrund

Det så kallade *medvetenhetskravet* kan aktualiseras när den tilltalade misstänks ha lidit av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället. Vid medvetenhetsbedömningen tenderar domstolar att lägga vikt vid det rättspsykiatriska utlåtandet, trots att rättspsykiatriker inte uttalar sig om själva skuldfrågan. Med stöd av principen om fri bevisprövning kan slutsatser om gärningspersonens medvetenhet dras med hjälp av utlåtandet, vilket eventuellt kan bidra till en frikännande dom. Medvetenhetskravet är emellertid en juridisk konstruktion som rättspsykiatriker inte har i åtanke när de skriver sina utlåtanden.

Mot bakgrund av ovanstående förstås att medvetenhetsbedömningen i fall av allvarlig psykisk störning innefattar olika expertis. Såväl domare som rättspsykiatriker uttrycker att detta gränsland mellan juridik och psykiatri bidrar till svårigheter vid bedömningarna. Domare saknar utbildning i hur de diagnoser som kan föranleda en allvarlig psykisk störning kan ge uttryck i mänskligt handlande, samtidigt som rättspsykiatriker saknar utbildning och större förståelse för juridiska begrepp.¹

1.2 Syfte och frågeställningar

Det övergripande syftet med uppsatsen är att klarlägga det juridiska begreppet medvetenhet respektive det medicinska begreppet medvetande för att se i vilken mån innebörden överensstämmer. Detta för att därefter kunna åskådliggöra eventuella begreppsskillnader som riskerar att medföra problematik för domstolarnas skuldprövning. För att åstadkomma detta har följande frågeställningar uppställts.

- *Utröna gällande rätt rörande medvetenhetskravet.*

---

¹ Nietzsche (2019) *Domstolspodden om rättspsykiatri*.

- *I vilken mån stämmer det juridiska begreppet medvetenhet överens med det medicinska begreppet medvetande?*
- *Riskerar eventuella begreppskillnader att bidra till problem vid rättstillämpningen?*

1.3 Metod och material

För att kunna besvara ovanstående frågeställningar krävs en förståelse för de aktuella medicinska och juridiska begreppen, varför undersökningen framförallt består av begreppstolkning. Begreppstolkningen bidrar till uppsatsens disciplinöverskridande perspektiv mellan rättspsykiatri och juridik.

Den rättsdogmatiska metoden används för att klargöra medvetenhetskravet. Metodens syfte är att beskriva och tolka gällande rätt med utgångspunkt i rättskällor som lagstiftning, rättspraxis, förarbeten och doktrin.² För tolkningen av medvetenhetskravet är framförallt rättspraxis och doktrin av intresse. Medvetenhetskravet har diskuterats av flertalet rättsvetenskapsmän, men rättspraxis krävs för en djupare förståelse. Rättspraxis har även i större mån bidragit till rättsutvecklingen på området. För att besvara sistnämnda frågeställning krävs vidare visst kritiskt perspektiv, vilket bidrar till uppsatsens avslutande de lege ferenda-analys. Rättsdogmatiken används härav även för att kritisera gällande rätt och föreslå lösningar på eventuella problem.³

Det huvudsakliga materialet består av Tova Bennets avhandling *Straffansvar vid atypiska sinnestillstånd*, då avhandlingen bland annat berör sambandet mellan medvetenhetskravet och allvarliga psykiska störningar. Avhandlingen är betydelsefull då den är ny på området och därmed behandlar den senaste rättspraxisen. Ytterligare doktrin, till exempel *Kriminalrättens grunder*, har använts för att åstadkomma en mångfacetterad undersökning.

---

² Jareborg (SvJT 2004) s. 8; Kleineman (2018) s. 21 f.

³ Kleineman (2018) s. 24 och 36.

1.4 Forskningsläge

Tova Bennets avhandling *Straffansvar vid atypiska sinnestillstånd* rör frågan kring hur uppsåtsbedömningen ska göras i fall då den tilltalade vid gärningstillfället befann sig i ett ”atypiskt sinnestillstånd” med till exempel förvrängd verklighetsuppfattning. Härefter spelar medvetenhetskravet en central roll. Avhandlingen hanterar dock inte hur det medicinska begreppet medvetande definieras och hur det förhåller sig till det juridiska medvetenhetskravet.

Vidare har forskning kring medvetenhetskravet framförallt utförts med fokus på empiriska studier för att bedöma hur underrätterna följer rättspraxis eller specifika prejudikat på området.

1.5 Avgränsningar

Med hänsyn till uppsatsens utrymmesbegränsning har flera avgränsningar behövt göras. Fokus kommer enbart, på grund av valda frågeställningar, ligga på situationen då en allvarlig psykisk störning påverkar medvetenhetskravet och således skuldprövningen. Härav kommer inte allvarliga psykiska störningars påverkan vid påföljdsvalet behandlas. Vidare undersöks inte hur bedömningen av uppsåt och allvarlig psykisk störning förhåller sig till självförvållat rus enligt 1 kap. 2 § 2 st. BrB.

Avgränsningar har även varit nödvändiga i förhållande till undersökningen av det medicinska begreppet medvetande. Uppsatsen kommer endast övergripande beröra begreppets innehåll och hur det kan användas av rättspsykiatrien vid de rättspsykiatriska undersökningarna.

1.6 Disposition

Inledningsvis redogörs kort för det så kallade brottsbegreppet för att bidra till en grundläggande förståelse för ett brotts uppbyggnad. Därefter följer ett relativt omfattande avsnitt om uppsåt och medvetenhetskravet, där olika uppfattningar och åsikter redogörs för. Det juridiska samlingsbegreppet

allvarlig psykisk störning behandlas sedan övergripande innan fokus läggs på rättspsykiatri och det medicinska medvetandebegreppet. Uppsatsen avslutas med en analys och diskussion kring uppställda frågeställningar mot bakgrund av resultatet i tidigare avsnitt.

2 Kort om brottsbegreppet

Enligt 1 kap. 1 § BrB utgörs brott av en gärning beskriven i en författning och för vilken straff, i form av fängelse eller böter, är föreskriven. Det krävs emellertid ytterligare förutsättningar för att gärningen ska betraktas som ett brott. *Asp m.fl.* delar in dessa så kallade brottsförutsättningar i två huvudgrupper – rekvisit för en *otillåten gärning* och rekvisit för *personligt ansvar*.⁴ *Agge, Thornstedt* och *Strahl* talar istället om en objektiv respektive subjektiv sida.⁵ Inom ramen för denna uppsats kommer *Asps m.fl.* terminologi användas. Först när samtliga brottsförutsättningar föreligger har gärningspersonen förövat ett brott och kan således hållas straffrättsligt ansvarig.⁶

2.1 Otillåten gärning

Som utgångspunkt krävs att gärningen är *brottsbeskrivningsenlig*, vilket innebär att gärningspersonen har företagit en handling eller underlåtenhet som uppfyller de rekvisit som en viss straffbestämmelse uppställer.⁷

Brottsbeskrivningsenlighet innefattar även ett krav på så kallad *gärningsculpa*. Gärningsculpa används för att begränsa mängden möjliga orsakssamband till de som bör anses straffrättsligt relevanta. För att gärningsculpa ska anses föreligga ska gärningspersonen ha utfört en kontrollerad gärning, genom vilken ett otillåtet risktagande tagits och där gärningen orsakat följden på ett relevant sätt.⁸

Vidare ska prövas om en *rättfärdigande omständighet*, i form av en i lag angiven undantagsregel, föreligger. Undantagsreglerna rättfärdigar den brottsbeskrivningsenliga gärningen och gör den tillåten.⁹ Först när såväl

---

⁴ *Asp m.fl.* (2013) s. 58 f.

⁵ Se bl.a. *Agge & Thornstedt* (1978) s. 61; *Strahl* (1976) s. 20.

⁶ *Asp m.fl.* (2013) s. 66.

⁷ *Strahl* (1976) s. 16; *Asp m.fl.* (2013) s. 60.

⁸ *Asp m.fl.* (2013) s. 135.

⁹ *Jareborg* (1969) s. 348.

kravet på brottsbeskrivningsenlighet och frånvaro av rättfärdigande omständigheter är uppfyllt kan man tala om en otillåten gärning.¹⁰

2.2 Personligt ansvar

När man klarlagt en otillåten gärning återstår frågan om gärningspersonen i fråga faktiskt kan ådagaläggas *skuld*. För att brott ska anses förövat krävs nämligen att gärningspersonen agerat med uppsåt, eller av oaktsamhet om så är särskilt föreskrivet för brottet i fråga.¹¹ Om gärningspersonen kan tillskrivas skuld krävs vidare att det inte föreligger någon *ursäktande omständighet*. Sådana återfinns i såväl skrivna som oskrivna undantagsregler och det handlar om fall där gärningspersonen kan ursäktas, trots att hen begått en otillåten gärning.¹²

---

¹⁰ Asp m.fl. (2013) s. 63 f.

¹¹ Agge & Thornstedt (1978) s. 100; se avsnitt 3.

¹² Jareborg (1969) s. 344; Asp m.fl. (2013) s. 64 f.

3 Uppsåt

Enligt 1 kap. 2 § BrB ska en gärning anses som ett brott endast då den begåtts uppsåtligt. Förevarande gäller så länge oaktsamhet inte är särskilt föreskrivet för gärningen. Begreppet uppsåt definieras dock inte i svensk lag, varför rättspraxis och doktrin spelat en viktig roll i begreppsbildningen.¹³

Uppsåt som skuldform utgör det psykiska elementet vid bedömningen av om en gärning utgör ett brott, då det avgör huruvida gärningspersonen bär skuld och därmed kan tillskrivas gärningen.¹⁴ *Jareborg* uttrycker även detta som att gärningspersonen kan stå till svars för och anses ansvarig för en viss gärning.¹⁵ Vid bedömningen av uppsåt beaktas dels gärningspersonens inställning till den orsakade följden, dels gärningspersonens kunskapsmässiga föreställning om vissa faktum. Gärningspersonen måste tro att ett faktum, till exempel ett visst förhållande, föreligger för att därmed även anses ha accepterat faktumet som sant.¹⁶ Följaktligen kan en högt uppfattad sannolikhet om gärningens konsekvenser påvisa en viss inställning till följden hos gärningspersonen.¹⁷

En gärningspersons psykiska störning utesluter inte att denne kan ha begått ett uppsåtligt brott, varför uppsåtsbedömningen i förevarande fall ska genomföras på samma sätt och lika noggrant som för en person utan aktuell psykisk störning. Bedömningen tenderar dock i sådana fall att vara svårare att genomföra.¹⁸ En gärningsperson kan till följd av en psykisk störning till exempel ha agerat under inflytande av en oriktig uppfattning om sin omgivning, vilket kan medföra svåra uppsåtsbedömningar.¹⁹ Som princip gäller att uppsåt inte torde föreligga om en person, utan aktuell psykisk

---

¹³ Strahl (1976) s. 16 f. och 89; Asp m.fl. (2013) s. 269.

¹⁴ Jareborg (2016) s. 61; Strahl (1976) s. 76.

¹⁵ Jareborg (1969) s. 339.

¹⁶ Asp m.fl. (2013) s. 276.

¹⁷ *Ibid.* s. 284 f.

¹⁸ NJA 2012 s. 45 punkt 12; Strahl (1976) s. 93.

¹⁹ Lidberg & Wiklund (2004) s. 43.

störning och med samma föreställning om sakförhållandena som den psykiskt störde, inte skulle ha ansetts handla uppsåtligt.²⁰

3.1 Kort om täckningsprincipen

Som utgångspunkt bör gärningspersonens föreställning om det aktuella händelseförloppet i allt väsentligt överensstämma med det verkliga händelseförloppet, det vill säga uppsåtet ska täcka den otillåtna gärningen.²¹ Förevarande innebär att uppsåtet ska täcka brottsbeskrivningens innehåll och frånvaron av rättfärdigande omständigheter. Enligt *Asp m.fl.* räcker det att uppsåtet täcker de aktuella följderna och omständigheterna vid gärningstillfället, och således inte själva handlingen, om man lyckats urskilja en medveten och kontrollerad gärning genom gärningsculpa. Detta är möjligt eftersom man då redan klarlagt att uppsåt föreligger i förhållande till handlingen.²²

3.2 Medvetenhetskravet

Vid uppsåtsbedömningen uppställs ett grundläggande krav på *medvetenhet*. En person kan inte tillskrivas personligt ansvar om denne inte kan anses ha agerat medvetet.²³ Förevarande innebär att gärningspersonen måste ha varit i ett sådant tillstånd att uppsåtsrekvisitet *kan* uppfyllas och hen får således inte ha varit alltför omtöcknad.²⁴ Medvetenhetskravet innebär i princip endast att gärningspersonen ska ha uppfattat saker och ting i sin omgivning samt ha varit i någon grad medveten om att hen utför ett visst handlande.²⁵ Att en gärningsperson anses medveten förutsätter således inte att denne aktivt måste ha tänkt på de omständigheter eller fakta som omgav denne vid gärningstillfället.²⁶ Handlandet måste inte heller ha föregåtts av överväganden.²⁷

---

²⁰ NJA 2004 s. 702 s. 718; NJA 2012 s. 45 punkt 12.

²¹ Jareborg (1969) s. 4; Asp m.fl. (2013) s. 270.

²² Asp m.fl. (2013) s. 323 f.

²³ Ibid. s. 275.

²⁴ SOU 2012:17 s. 560; Strahl (1976) s. 91.

²⁵ Ulväng (2016) s. 156; NJA 2020 s. 169 punkt 15.

²⁶ Asp m.fl. (2013) s. 275 f.

²⁷ NJA 2016 s. 763 punkt 10; Strahl (1976) s. 92.

Mot bakgrund av ovanstående förstås att medvetenhetskravet är tämligen lågt ställt, vilket även bekräftas av *Asp & Ulväng*.²⁸ Detta medför att impulsartade ageranden som sker i affekt eller liknande tillstånd inte är utan relevans inom straffrätten.²⁹ *Strahl* uttrycker detta som att gärningspersonen ”ser rött men han ser”.³⁰ Enligt *Ulväng* är kravet på medvetenhet inte vidare än att gärningspersonen ska ha generell kapacitet att uppfatta saker samt kunna balansera skäl för och emot varandra.³¹ Viktigt att poängtera är dock att medvetenhetskravet endast är en grundläggande förutsättning för uppsåt och således inte en tillräcklig förutsättning för att uppsåt ska anses föreligga.³²

Bennet påpekar att HD i *Vanföreställningen* beskriver medvetenhet som ett tillstånd, något som också *Strahl* uttrycker, snarare än en föreställning om något visst.³³ *Jareborg* förklarar till exempel medvetenhet i förhållande till uppsåt som att vara medveten om något visst, i meningen att ’få veta’ eller ’veta’ något. I övrigt verkar *Jareborg* snarare hänföra ett tillstånd av omedvetenhet till ofrivilliga handlingar.³⁴ Med HD:s och *Strahls* synsätt kan domstolarna undvika att gå in på svåra uppsåtsbedömningar för att avgöra om gärningspersonen till exempel förstod att det var en människa hen attackerade. Domstolarna kan istället enbart konstatera att gärningspersonen var höggradigt förvirrad eller omtöcknad. Att uppmärksammas bör det faktum att medvetenhetskravet kan aktualiseras vid både tillfälliga och långvariga tillstånd.³⁵ *Bennet* avslutar med att fastslå att en gärningsperson i sådana fall är ”för omtöcknad för att överhuvudtaget ha format straffrättsligt relevanta föreställningar”.³⁶

---

²⁸ *Asp & Ulväng* (JT 2011/12) s. 877.

²⁹ *Ulväng* (2016) s. 154.

³⁰ Cit. *Strahl* (1976) s. 92.

³¹ *Ulväng* (2016) s. 154.

³² *Asp m.fl.* (2013) s. 275.

³³ *Bennet* (JT 2020/21) s. 198 f.; *Strahl* (1976) s. 92.

³⁴ *Jareborg* (1969) s. 210 f.; se avsnitt 3.2.1 om ofrivilliga handlingar.

³⁵ SOU 1996:185 s. 85.

³⁶ Cit. *Bennet* (JT 2020/21) s. 198 f.

3.2.1 Beviskrav

Likt övriga frågor i brottmål ligger bevisbördan gällande uppsåt och medvetenhet på åklagarsidan.³⁷ Beviskravet, ställt utom rimligt tvivel, gäller i princip även för dessa frågor.³⁸ Beträffande medvetenhetskravet bör osäkerhet kring till exempel gärningspersonens föreställning om händelseförloppet och skäl för handlandet ”komma denne till godo” vid bevisprövningen. Härav kan rimligt tvivel uppstå om gärningspersonens medvetenhet.³⁹

3.2.2 Ofrivilliga handlingar och medvetenhetskravet

När man talar om medvetenhet inom straffrätten görs skillnad mellan bristande medvetenhet, som medför att uppsåt inte kan föreligga, och så kallade *ofrivilliga handlingar*, vilka innebär avsaknad av gärningsculpa. I båda fallen frikänns den tilltalade från åtalet, eftersom en brottsförutsättning saknas.⁴⁰

Ofrivilliga handlingar karakteriseras av handlingar där medvetandet helt och hållet har varit frånkopplat, vilket till exempel är fallet vid reflexrörelser och handlingar utförda under sömn. Gärningspersonen har i förevarande fall ingen kontroll alls över sina handlingar och kan således inte anses ha utfört en otillåten gärning.⁴¹ I fall där gärningspersonen uppfyller kravet på gärningsculpa kan det ändå tänkas möjligt att hen inte uppfyller medvetenhetskravet, då förevarande tar sikte på något annat än ofrivilliga handlingar. I sådana fall har gärningspersonen varit i någon grad medveten, men likväl haft sitt medvetande grumlat.⁴²

---

³⁷ Strahl (1976) s. 127 f.

³⁸ Ibid. s. 128; NJA 2020 s. 169 punkt 17.

³⁹ NJA 2020 s. 169 punkt 17.

⁴⁰ Se avsnitt 2.1 och 2.2.

⁴¹ NJA 2020 s. 169 punkt 14; SOU 1996:185 s. 84.

⁴² SOU 1996:185 s. 84.

3.2.3 Differentierad rättspraxis och doktrin

I såväl rättspraxis som doktrin syns att både medvetenhetskravet i sig och gränsdragningen mellan medvetenhetskravet och en ofrivillig handling inte är given. *Bennet* delar upp förståelsen för medvetenhet i fyra olika kategorier – medvetenhet som vakenhetsgrad, avsiktlighet, normalitet och tillräknelighet.⁴³

Enligt förstnämnda kategori förstås medvetenhet som ett tillstånd av *vakenhetsgrad*.⁴⁴ Här kan till exempel nämnas ett hovrättsfall där gärningsmannen, som hade en historia av att gå i sömnen och som hävdade att så även skett vid gärningstillfället, friades då han inte ansågs ha varit medveten om sina handlingar på ett sådant sätt att uppsåt kunde anses föreligga. I hovrättsfallet lades således gärningspersonens tillstånd av, eller snarare avsaknad av, vakenhet till grund för en frikännande dom.⁴⁵ *Asp m.fl.* uttrycker att motsatsen till medvetenhet är medvetlöshet, vilket enligt min uppfattning tyder på en tanke att medvetenhet som tillstånd utgörs av vakenhet. Författarna påpekar härvid att det är självklart att ett grundläggande krav på ett medvetet, och därmed vaket, tillstånd krävs för att en person överhuvudtaget ska kunna tillskrivas skuld. En medvetlös person kan av förklarliga skäl inte agera uppsåtligt.⁴⁶ HD talar på samma sätt om medvetenhet som ett tillstånd, men verkar i större utsträckning referera till medvetenhet som en gradfråga. HD uttrycker till exempel att medvetenhet föreligger när gärningspersonen har en ”basal grundförståelse av det sammanhang och den omgivning där gärningen företas”.⁴⁷

Den andra kategorin tar sikte på medvetenhet som synonym till *avsiktlighet*, det vill säga att vara i tillräcklig grad medveten om sitt handlande innebär att själva gärningen täcks av uppsåt och således inte bara omständigheterna

---

⁴³ *Bennet* (2020) s. 167.

⁴⁴ *Ibid.* s. 169 ff.

⁴⁵ Hovrätten för Västra Sveriges dom i mål B 5273–12.

⁴⁶ *Asp m.fl.* (2013) s. 275.

⁴⁷ NJA 2020 s. 169 punkt 14–15.

och följderna.⁴⁸ Kategorin tar sikte på om handlandet utåt sett kan uppfattas som medvetet och fokus läggs således på själva händelseförloppet i fråga.⁴⁹ Hovrätten exemplifierar detta i det så kallade *Rödebymålet* när de lägger avgörande vikt vid det faktum att handlandet bar ”det medvetna handlandets yttre kännetecken”. Medvetenhetskravet verkar beskrivas av hovrätten i den mening att uppsåt inte kan föreligga vid ofrivilliga handlingar.⁵⁰ *Asp m.fl.* gör istället åtskillnad mellan ofrivilliga handlingar och medvetenhetskravet, även om åtskillnaden inte framstår som självklar. Författarna verkar, likt hovrätten, närmast mena att en ofrivillig handling ”automatiskt” även medför brister i medvetenhetskravet.⁵¹ I *Vanföreställningen* verkar HD emellertid klargöra att ofrivilliga handlingar, där medvetandet helt och hållet varit frånkopplat, utgör brist på gärningsculpa och således inte nödvändigtvis brist i medvetenhetskravet.⁵²

Som en tredje kategori förstås medvetenhet med hänsyn till vad som kan betraktas som *normalt* agerande. Att gärningspersonen agerat oväntat, orimligt och personlighetsfrämmande får härmed betydelse för bedömningen om denne varit i tillräcklig grad medveten. Hänsyn tas i förevarande fall till såväl gärningspersonens sinnestillstånd som till beteendet vid gärningstillfället.⁵³ I *Vanföreställningen* tog man till exempel i beaktning att gärningsmannen agerat personlighetsfrämmande och desorienterat.⁵⁴ I ett hovrättsfall lades vikt vid att gärningsmannen inte tidigare gjort sig skyldig till brott och att agerandet föreföll obegripligt och orimligt mot bakgrund av detta.⁵⁵

Enligt sistnämnda kategori förstås medvetenhet likt ett krav på *tillräknelighet*. Ett tillräknelighetskrav innebär att en person som inte har en grundläggande förmåga att förstå innebörden av sina handlingar inte heller

---

⁴⁸ Bennet (2020) s. 171 f.

⁴⁹ Ibid. s. 175.

⁵⁰ RH 2008:90; se avsnitt 7.2.

⁵¹ *Asp m.fl.* (2013) s. 275.

⁵² NJA 2020 s. 169 punkt 14.

⁵³ Bennet (2020) s. 180 ff.

⁵⁴ NJA 2020 s. 169 punkt 23.

⁵⁵ RH 1999:139.

kan anses föröva brott.⁵⁶ Det finns emellertid inte längre något tillräknelighetskrav i svensk rätt, men *Bennet* menar att medvetenhetskravet kan förstås på ett sätt som liknar ett klassiskt tillräknelighetskrav.⁵⁷ En bedömning av medvetenhetskravet torde i sådana fall främst aktualiseras då gärningspersonen led av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället, vilket även fastställs av HD i *Vanföreställningen*. I målet uttalar HD, som ovan nämnts, att det krävs att gärningspersonen har en basal grundförståelse av sammanhanget och omgivningen vari handlingen utförs.⁵⁸ Mot bakgrund av detta synsätt framstår det vara av stor vikt att beakta gärningspersonens faktiska psykiska förmåga och förståelse vid gärningstillfället. *Almkvist* uttrycker emellertid att medvetenhetsbedömningen i viss mån blir objektiv, trots uppsåtets subjektiva form, då bedömningen sällan fullt ut utgår från vilka förutsättningar gärningspersonen faktiskt hade vid gärningen. Med detta menas att gärningspersonens faktiska medvetenhet eller förståelse vid gärningen endast blir en standardiserad bedömning utifrån en frisk människas förutsättningar att förstå sitt handlande.⁵⁹

---

⁵⁶ SOU 2012:17 s. 522; Asp m.fl. (2013) s. 65.

⁵⁷ Kungl. Maj:ts prop. 1962:10 s. 404 Del B; Bennet (2020) s. 192.

⁵⁸ NJA 2020 s. 169 punkt 14–15.

⁵⁹ Almkvist (JT 2008/09) s. 867.

4 Allvarlig psykisk störning

1992 infördes samlingsbegreppet *allvarlig psykisk störning* i brottsbalkens påföljdsbestämmelser.⁶⁰ Enligt brottsbalkens nuvarande lydelse aktualiseras således en gärningspersons allvarliga psykiska störning endast då domstolen har att bestämma påföljd för brott. Om en allvarlig psykisk störning förelåg vid gärningstillfället får domstolen, enligt 30 kap. 6 § BrB, endast döma till fängelse om det föreligger synnerliga skäl. Av andra stycket i samma bestämmelse råder ett absolut fängelseförbud då gärningspersonen saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt.

Exakt vilka psykiska tillstånd som faller under samlingsbegreppet allvarlig psykisk störning preciseras av förklarliga skäl inte i lagtexten. Vad som dock torde vara klarlagt är att tillstånd av psykotisk karaktär omfattas. Förevarande innefattar störd realitetsvärdering med vanföreställningar, hallucinationer och förvirring som symtom. Även allvarliga fall av depression, självmordstankar och demens bör omfattas liksom alkohol- och drogpsykosor samt svårartade abstinensstillstånd. Bedömningen av allvarligheten i en lagöverträdarens psykiska störning ska ske utifrån en sammanvägning av störningens art och grad.⁶¹ Detta för att till exempel graden kan variera över tid trots störningens allvarliga art.⁶²

Viktigt att poängtera är att begreppet allvarlig psykisk störning är ett juridiskt begrepp och inte en medicinsk diagnos.⁶³ Detta medför att begreppet är en dikotomi, det vill säga antingen led gärningspersonen vid gärningstillfället av en allvarlig psykisk störning eller inte.⁶⁴

---

⁶⁰ Prop. 1990/91:58 s. 3.

⁶¹ Ibid. s. 85 ff.

⁶² Kristiansson (2016) s. 834.

⁶³ Lidberg & Wiklund (2004) s. 120; Kristiansson (2016) s. 832 f.

⁶⁴ Levander (2004) s. 566.

4.1 Förhållandet mellan allvarlig psykisk störning och medvetenhet

När det kan konstateras att den tilltalade led av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället, aktualiseras ofta en mer omfattande medvetenhetsbedömning.⁶⁵ Att avgöra om medvetenhetskravet är uppfyllt är emellertid, som ovan förstås, inte en helt enkel uppgift.⁶⁶ En person kan vid fall av allvarlig psykisk störning befinna sig i ett gränsland mellan medvetenhet och medvetlöshet.⁶⁷ Trots detta kan man inom juridiken enbart betraktas som medveten eller omedveten, det vill säga även medvetenhetskravet utgör en dikotomi.⁶⁸

Ulväng bekräftar att det finns en koppling mellan medvetenhetskravet och en allvarlig psykisk störning. Han menar nämligen att det endast är i extraordinära fall av nedsatt kognitiv förmåga som en gärningspersons mentala tillstånd kan få genombrottskraft på medvetenhetskravet. Enligt *Ulväng* bör således gärningspersonens mentala tillstånd, i form av till exempel en allvarlig psykisk störning, vara sådant att hen helt saknar förmåga att agera rationellt.⁶⁹

---

⁶⁵ NJA 2020 s. 169 p. 14; SOU 1996:185 s. 505.

⁶⁶ Strahl (1976) s. 93.

⁶⁷ RH 2008:90.

⁶⁸ *Ulväng* (2016) s. 156; se avsnitt 3.2.

⁶⁹ *Ibid.* s. 155.

5 Rättspsykiatri

Rättspsykiatri utgör en medicinsk specialitet som kan sägas existera mellan psykiatri och juridik, vars verksamhet bland annat består av en utredande gren.⁷⁰ Enligt 1 § 1 st. 2 p. LRU kan rätten besluta att den tilltalade ska genomgå en rättspsykiatrisk undersökning i syfte att avgöra om denne led av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället. Av 1 § 2 st. 1 p. LRU följer att rätten även kan begära en undersökning av huruvida den tilltalade till följd av den psykiska störningen saknade förmåga att inse gärningens innebörd eller anpassa sitt handlande efter en sådan insikt. Bedömningen sker i förhållande till det så kallade absoluta fängelseförbudet vid påföljdsvalet i 30 kap. 6 § 2 st. BrB. HD fastslår emellertid i *Vanföreställningen* att det finns en koppling mellan det absoluta fängelseförbudet och kravet på medvetenhet.⁷¹

Av ovan förstås att det i princip föreligger ett lagstadgat krav för domstolen att, vid utredningen av den tilltalades psykiska tillstånd, tillvarata utlåtanden från sakkunniga inom psykiatri.⁷² Rättspsykiatrins bedömning kan, bland annat mot bakgrund av den fria bevisprövningen, sedermera påverka domstolens uppsåtsbedömning.⁷³ Den fria bevisprövningen stadgas i 35 kap. 1 § RB och föreskriver bland annat att domstolen ska ta hänsyn till allt som förekommit under rättegången. Viktigt att poängtera är emellertid det faktum att rättspsykiatrins uppdrag faktiskt är begränsat av LRU, vilket får som konsekvens att de inte gör några uttalanden eller bedömningar av det juridiska medvetenhetskravet.⁷⁴ Som framgår av bland annat målet *Samurajsvärdet* tenderar dock rättspsykiatriker att uttala sig om den tilltalades medvetenhet i sina rättspsykiatriska utlåtanden.⁷⁵ Detta trots att

---

⁷⁰ Kristiansson (2016) s. 829.

⁷¹ NJA 2020 s. 169 punkt 16.

⁷² Kindström Dahlin & Franklin (JT 2009/10) s. 179.

⁷³ Prop. 1990/91:58 s. 502; Dahlman (2018) s. 58 f.

⁷⁴ Svensson (RMV), se bilaga A.

⁷⁵ NJA 2012 s. 45 punkt 27; se avsnitt 7.3.

domstolen inte kan efterfråga en rättspsykiatrisk undersökning i detta syfte enligt 1 § LRU.

Problematik kan då uppstå när begrepp har en viss juridisk betydelse, medan motsvarande begrepp saknas inom psykiatrin eller har en annan medicinsk betydelse.⁷⁶ *Levander* uppmärksammar att rättspsykiatrins utlåtanden skickas till lekmän, i form av domstolens ledamöter, och att det sällan förs någon ytterligare diskussion eller dialog mellan domstolen och rättspsykiatrin om resultatet.⁷⁷ Trots detta utgör rättspsykiatrins beskrivning av gärningspersonens tillstånd en viktig faktor vid domstolens skuldprövning.⁷⁸

5.1 Psykiatri som hjälpvetenskap

Utöver rättsvetenskapen kan andra så kallade *hjälpvetenskaper* behövas för att avgöra såväl rättsfrågor som bevisfrågor.⁷⁹ *Gräns* menar att hjälpvetenskaper bör ha betydelse vid bevisprövningen då domstolen har i uppgift att meddela materiellt riktiga domar genom att fastställa sanningshalten i åklagarens gärningsbeskrivning. Detta kräver att domstolen gör en noggrann granskning av all bevisning som framförts i målet, där hjälpvetenskaper i viss mån torde vara mer rättssäkert än domstolens ledamöters egna kunskaper.⁸⁰

Strahl anser att psykiatrin inte bör ha sista ordet i frågan om uppsåt föreligger i ett enskilt fall, eftersom uppsåt är en juridisk konstruktion.⁸¹ På samma sätt menar *Almkvist* att det endast är relevant att avgöra om en gärningsperson är medveten i juridisk mening, varför bedömningen inte får påverkas av hjälpvetenskaper. Enligt *Almkvist* saknar därmed en psykiatrikers utlåtande om en gärningspersons omedvetenhet faktisk

---

⁷⁶ Christmanson (LT 2017); Bennet (JT 2020/21) s. 201.

⁷⁷ Levander (2004) s. 560.

⁷⁸ Bennet (2020) s. 134.

⁷⁹ Heuman (JT 2005/06) s. 768 f.

⁸⁰ Gräns (JT 2006/07) s. 788.

⁸¹ Strahl (1976) s. 90.

relevans. Båda författarna uppmärksammar emellertid att psykiatri och andra hjälpvetenskaper kan få betydelse för utvecklingen och utformningen av uppsåts- och medvetenhetskravet.⁸² *Kindström Dahlin & Franklin* framhäver istället den fria bevisprövningens betydelse för medvetenhetsbedömningen. Författarna menar att domstolen, trots att såväl uppsåt som medvetenhet är juridiska begrepp, faktiskt kan ha nytta av en diskussion utifrån hjälpvetenskaper.⁸³

5.2 Medicinskt medvetande

Som ovan nämnts är rättspsykiatri en medicinsk specialitet, varför rättspsykiatriker använder sig av medicinska begrepp snarare än juridiska. Det medicinska begreppet medvetande kan aktualiseras vid rättspsykiatriska utlåtanden, men bara i den mån det är relevant utifrån de frågeställningar som domstolen enligt 1 § LRU framställt.⁸⁴

En persons medvetande kan medicinskt förstås genom dennes förmåga att uppfatta, bedöma och reagera på sinnesintryck. Detta brukar benämnas *sensorium* och förklaras mot bakgrund av klarhet och vakenhet. Vid till exempel förvirring föreligger inte normal klarhet, medan vakenhet oftast är normal. Av relevans för förståelse för medvetandet är också en persons upplevelse av ”sig själv som en självständig tänkande varelse”, vilket benämns *självmедvetande*.⁸⁵ Självmедvetande innebär att man är medveten om bland annat sina egna tankar och reaktioner samtidigt som man har förmåga att reflektera över egna föreställningar och handlingar.⁸⁶ Såväl *sensorium* som *självmедvetande* är av betydelse då dessa kan påverkas av psykiska störningar.⁸⁷

---

⁸² Strahl (1976) s. 90; Almkvist (JT 2008/09) s. 864.

⁸³ Kindström Dahlin & Franklin (JT 2009/10) s. 178.

⁸⁴ Svensson (RMV), se bilaga A.

⁸⁵ Malmquist & Lundh (2020) s. 302.

⁸⁶ Egidius (u.å.) *medvetande*.

⁸⁷ Malmquist & Lundh (2020) s. 302 f.

För att fastställa en persons klarhet och vakenhet kan man använda sig av så kallade medvetandegrader. En användbar metod för att fastställa en persons medvetandegrad är Reaction Level Scale-85. Metoden delar in sensorium i åtta olika nivåer, där nivå 1 beskriver en person som är fullt orienterad och därmed vaken och nivå 8 en person som inte reagerar på smärtstimulering och därmed är medvetslös. Där emellan tas hänsyn till hur personen reagerar på olika stimuli, bland annat verbal stimulering och smärtstimulering. När personen kan lokalisera men inte avvärja smärtstimulering betraktas denne till exempel som medvetslös.⁸⁸ Metoden är emellertid konstruerad för att användas vid direkt kontakt med en person. De bedömningar som görs vid den rättspsykiatriska undersökningen, i frågan om en allvarlig psykisk störning förelåg vid gärningstillfället, utgörs av förklarliga skäl av efterhandskonstruktioner. Detta medför att hänsyn får tas till bland annat vittnesuppgifter, eventuell journaldokumentation och den tilltalades egen berättelse för att på så sätt rekonstruera dennes tillstånd vid gärningen. Härav är inte metoden RLS-85 direkt tillämplig vid rättspsykiatriska undersökningar, men förståelse för det mänskliga medvetandet kan hämtas härifrån.⁸⁹

---

⁸⁸ Malmquist & Lundh (2020) s. 303.

⁸⁹ Svensson (RMV), se bilaga A.

6 Belysande rättspraxis

6.1 RH 2008:90

I det så kallade *Rödebymålet* stod en man åtalad för mord och försök till mord. Gärningsmannen och hans familj hade under flera år utsatts för allvarliga trakasserier av ett lokalt ungdomsgäng. En natt upptäckte gärningsmannen att ungdomsgänget befann sig på hans gård, varpå han sköt två av ungdomarna med ett hagelgevär. Gärningsmannen agerade i tron att ungdomarna skulle döda hans son och dennes kompis. Sedan tidigare led gärningsmannen av ADHD, Tourettes syndrom, ångest och depression, vilket tillsammans med ungdomarnas närvaro på gården orsakade en panikreaktion av psykotisk grad. Det ansågs klarlagt att gärningsmannen lidit av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället och enligt undersökningsläkaren skedde agerandet på en närmast omedveten nivå. Socialstyrelsens expert ansåg att gärningsmannen befunnit sig i gränslandet mellan omedvetenhet och medvetenhet.

Tingsrätten ogillade åtalet då den ansåg det styrkt att gärningsmannen inte varit medveten i sådan grad att han kunde anses ha agerat med uppsåt. Hovrätten beaktade emellertid, vid bedömningen av medvetenhetskravet, hur gärningsmannen rent faktiskt agerat vid gärningen mot bakgrund av bland annat den tekniska bevisningen. Enligt hovrätten bar handlingarna som företagits i anknytning till gärningen ”det medvetna handlandets yttre kännetecken”. Gärningsmannen hade bland annat hämtat, laddat och ställt tillbaka geväret samt berättat för SOS om skjutningen. Hovrätten ansåg följaktligen att gärningsmannens handlande utgjorde reaktioner på händelser i omvärlden, vilka han sedermera också avvärjde, och att händelseförloppet inte varit helt kortvarigt. Slutligen kom hovrätten fram till att gärningsmannens panikstyrda handlande och oförmåga att tänka rationellt inte kunde anses utesluta att han varit medveten om sitt handlande. Härav fann domstolen att gärningsmannen varit medveten i sådan grad att han

kunde anses ha handlat uppsåtligt, varför han dömdes för dråp och grov misshandel.

6.2 NJA 2012 s. 45

En man stod åtalad, i det så kallade *Samurajsvärdet*, för försök till mord efter att ha tillfogat sin sambo livshotande skador med ett samurajsvärd. Paret hade under gärningskvällen druckit vin, varefter sambon gått och lagt sig i sängen medan gärningsmannen somnat på soffan. Sambon väckte sedan den kraftigt berusade gärningsmannen, som då attackerade henne med ett samurajsvärd.⁹⁰ Enligt sambon reagerade inte gärningsmannen på tilltal under attacken. Socialstyrelsens expert klargjorde att gärningsmannen drabbats av en ”kortvarig förvirring av psykosnära men inte psykotisk karaktär”. Experten uttalade även att det var möjligt att gärningsmannens agerande inte processats medvetet på sådant sätt som krävs för medvetet handlande. Det fastslogs att gärningsmannen haft nedsatt medvetenhet om sitt handlande och om den situation som han befann sig i samt att han led av en psykisk störning, men inte en allvarlig sådan.⁹¹

HD konstaterade att gärningsmannen inte agerat rent reflexmässigt och handlingen ansågs därmed inte ofrivillig, varför en otillåten gärning hade företagits.⁹² HD menade att gärningsmannen uppfyllde medvetenhetskravet eftersom händelseförloppet pågått under en inte obetydlig tid, bland annat mot bakgrund av att förloppet innefattade flertalet hugg i flera rum i lägenheten. HD fastslog därmed att en kraftigt berusad person, som dessutom led av en psykisk störning och hade nedsatt medvetenhet, ändå kan vara i tillräcklig grad medveten.⁹³

---

⁹⁰ NJA 2012 s. 45 punkt 1–6 och 23.

⁹¹ Ibid. punkt 27.

⁹² Ibid. punkt 25.

⁹³ Ibid. punkt 28.

6.3 NJA 2020 s. 169

I *Vanföreställningen* stod en man åtalad för att ha misshandlat sin mamma i tron att denne var djävulen. Mamman hade tidigare uppmärksammat att sonen varit påtagligt stressad, varför hon kontaktat psykakuten för att söka hjälp. Under gärningsnatten vaknade mamman av omänskliga skrik och anfölls därefter av sonen som under attacken skrek ”vik hädan satan” och dyligt. Mamman lyckades delvis avbryta attacken genom att bita gärningsmannen, som naken och blodig därefter kastade sig ut från ett fönster på andra våningen.⁹⁴

Det ansågs klarlagt att gärningsmannen hade befunnit sig i ett psykotiskt tillstånd med förvrängd verklighetsuppfattning och att han därmed led av en allvarlig psykisk störning. Efter att ha blivit dömd för grov misshandel i såväl tingsrätten som hovrätten låg fokus i HD på om gärningsmannen varit i tillräcklig grad medveten.⁹⁵ HD konstaterade att medvetenhetskravet får särskild betydelse när en gärning företagits under ett höggradigt förvirrings- och omtöckningstillstånd och att det därmed kan fastställas att gärningspersonen led av en allvarlig psykisk störning. HD slog vidare fast att medvetenhetskravet uppfylls när gärningspersonen haft en basal grundförståelse av sammanhanget och omgivningen vari gärningen företogs.⁹⁶ I det aktuella fallet ansågs agerandet desorienterat och personlighetsfrämmande, vilket tillsammans med dennes förvrängda verklighetsuppfattning ansågs tyda på ett påtagligt grumlat medvetande. HD valde därmed att frikänna gärningsmannen på grund av att medvetenhetskravet inte kunde anses uppfyllt.⁹⁷

---

⁹⁴ NJA 2020 s. 169 punkt 2, 18 och 20.

⁹⁵ Ibid. punkt 1–3.

⁹⁶ Ibid. punkt 14–16.

⁹⁷ Ibid. punkt 22–24.

7 Analys och slutsats

Mot bakgrund av rättspraxis och doktrin verkar det saknas en enhetlighet i förståelsen för och tillämpningen av kravet. Det råder inget tvivel om att medvetenhetskravet som sådant faktiskt existerar inom straffrätten och är en del av domstolsprövningen, men när och hur det ska tillämpas framstår aningen oklart. I vissa fall verkar bedömningen göras i förhållande till gärningsculpa och i andra fall som en grundläggande del av uppsåtsbedömningen. HD har dock i *Vanföreställningen* klarlagt att medvetenhetskravet är en del av uppsåtsbedömningen.

Det kan vidare konstateras att det inte finns några tydligt klarlagda kriterier som avgör när medvetenhetskravet är uppfyllt. Viss ledning kan sökas i rättspraxis trots att begreppet, som *Bennets* fyra kategorier belyser, tillämpas och tolkas olika i rättspraxis. I det senaste prejudikatet på området, *Vanföreställningen*, finner man ingen utförligare redogörelse. HD uttalar förvisso att medvetenhet ska anses föreligga när gärningspersonen haft en basal grundförståelse av sammanhanget och omgivningen vari gärningen företogs. Vad som menas med basal grundförståelse förklaras dock inte mer utförligt. Denna brist på vägledning kan medföra oklarheter kring medvetenhetskravet i underinstanserna. I stort verkar således inte *Vanföreställningen* ha bidragit till någon djupare förståelse för eller klarläggning av medvetenhetskravet.

Det verkar utrett att medvetenhetskravet utgörs av ett tillstånd. Ett tillstånd av omedvetenhet kan rent juridiskt innebära brist på såväl gärningsculpa som medvetenhet, vilket både *Asp m.fl.* och hovrätten uttalar. Det torde dock klarlagt att ofrivilliga handlingar och medvetenhetskravet faktiskt är två olika företeelser som hänför sig till olika delar av brottsbegreppet. Den klarlagda distinktionen mellan ofrivilliga handlingar och omedvetenhet synes enligt min uppfattning tyda på att medvetlöshet, som *Asp m.fl.* talar om i förhållande till medvetenhetskravet, snarare innebär en brist på

gärningsculpa. På samma sätt torde förståelsen för medvetenhet som avsiktlighet snarare hänföra sig till en bedömning av gärningsculpa och eventuellt bidra till resultatet att en ofrivillig handling företagits. Detta då bedömningen i förevarande fall närmast blir objektiv. Mot bakgrund av härav verkar förståelsen för medvetenhet som avsiktlighet inte relevant, då distinktionen mellan ofrivilliga handlingar och medvetenhetskravet ter sig diffus.

Medvetenhetskravet i förhållande till sensorium och självmedvetande

Baserat på den översiktliga redogörelsen av det medicinska begreppet medvetande verkar några tydliga diskrepanser mellan den juridiska och medicinska förståelsen för medvetenhet inte förekomma. Detta beror emellertid på hur man förstår det juridiska medvetenhetskravet.

Av *Bennets* fyra kategorier verkar medvetenhet som vakenhetsgrad framförallt stämma överens med det medicinska sensoriet. En persons medvetande fastställs psykiatriskt mot bakgrund av bland annat dennes vakenhet och klarhet vid ett givet tillfälle. De olika nivåerna av vakenhet och klarhet kan tänkas ligga i linje med HD:s formulering och tillämpning av medvetenhetskravet i *Vanföreställningen*. Att medvetenhet anses föreligga när gärningspersonen har en basal grundförståelse för sammanhanget och omgivningen kan förstås som att denne är i tillräcklig grad vaken och klar. HD tog hänsyn till det faktum att gärningsmannen inte reagerade på verbal stimulering, men på den smärtstimulering som delvis avslutade attacken. Med stöd av RLS-85 kan förstås att gärningsmannen var nästintill medvetslös i medicinsk mening, vilket synes stämma överens med HD:s bedömning att gärningsmannen inte var i tillräcklig grad medveten. Med förevarande synsätt kan även vissa skillnader mellan *Rödebymålet* och *Vanföreställningen* förstås. I *Rödebymålet* reagerade och agerade gärningsmannen på händelser runt omkring honom, varför rättspsykiatrins epitet vakenhet och klarhet torde ha varit uppfyllda i viss mån. Gärningsmannen bedömdes också ha varit i tillräcklig grad medveten och måste därför ha haft basal grundförståelse. Jämförelsevis reagerade

gärningsmannen i *Vanföreställningen* inte på tilltal och agerade helt och hållet utifrån vanföreställningar. Gärningsmannen ansågs ha saknat basal grundförståelse och kan mot bakgrund av vanföreställningarna ansetts ha haft nedsatt klarhet. Enligt min mening riskerar dock även medvetenhet som vakenhet att ligga för nära en bedömning av gärningsculpa, bland annat mot bakgrund av att sömn tas upp som ett exempel på när gärningsculpa inte kan anses föreligga. I sådant fall kan rättspsykiatrins utlåtanden om gärningspersonens medvetande, i form av vakenhet, därmed bli irrelevant för medvetenhetsbedömningen.

Det medicinska medvetandet består emellertid även av en persons självmedvetande. Självmedvetande verkar enligt min mening grundas på i vilken grad en vaken person har förmåga att reflektera över sina föreställningar och handlingar. Denna del av medvetandebegreppet verkar i högre grad likna förståelsen för medvetenhetskravet som ett tillräknelighetskrav. I förevarande fall ska hänsyn tas till gärningspersonens grundläggande förmåga att förstå sitt handlande, vilket kräver en bedömning av dennes faktiska psykiska tillstånd. Till skillnad från vakenhet och klarhet, som tydligt kan observeras och bedömas utifrån, är bedömningen av en persons självmedvetande både subjektiv och prekär. Jag ser här viss överensstämmelse mellan de två disciplinerna och menar härav att domstolen faktiskt bör luta sig mot rättspsykiatriska utlåtanden om förmågan att reflektera över sina handlingar i större utsträckning. Den prekära bedömningen kräver kunskap som kan tänkas gå utöver domstolens juridiska kompetens.

Dikotomi eller gradfråga?

Att basal grundförståelse krävs för att medvetenhetskravet ska anses uppfyllt torde enligt min uppfattning tyda på att avsaknad av medvetenhet inte är detsamma som medvetlöshet. Det verkar snarare, om man ser på medvetenhet som en gradfråga, som att en person kan befinna sig i olika stadier av medvetenhet där gränsen för uppfyllande av medvetenhetskravet går vid basal grundförståelse. Även om medvetenhetskravet kan betraktas

som en gradfråga, och så kanske även görs efter *Vanföreställningen*, har domstolen ändå bestämt om medvetenhetskravet är uppfyllt eller inte. Juridiskt sett är medvetenhetskravet en dikotomi, varför man inte kan betraktas som "lite" omedveten och låta det få utspel i skuldfrågan. Inom rättspsykiatrin är det däremot klarlagt att man använder sig av gradskillnader. Det rättspsykiatriska utlåtandet ska emellertid tolkas av domstolen, som sedermera har att bedöma på vilken sida av dikotomin som resultatet ska landa. Bedöms gärningspersonen såsom omedveten frikänns denne från åtalet, medan bedömningen annars går vidare till uppsåtsbedömning. Medvetenhetsbedömningen är således tämligen avgörande för den tilltalade. Trots detta anser jag att domstolen i svårbedömda fall många gånger väljer att bedöma den tilltalade såsom medveten.

Vidare är tröskeln för medicinskt medvetande högre än juridisk medvetenhet. För att betraktas som fullt medveten enligt till exempel RLS-85 ska personen vara fullt orienterad. Inom juridiken kan emellertid en mycket slö eller förvirrad person ändå anses medveten, då medvetenhetskravet är tämligen lågt ställt. Detta kan tänkas bli problematiskt för de personer som medicinskt befinner sig i gränslandet mellan medvetenhet och omedvetenhet. Medvetenhetskravets karaktär av dikotomi medför att dessa gärningspersoner riskerar att betraktas som medvetna i juridisk mening. Mot bakgrund av beviskravet i brottmål och HD:s uttalanden i *Vanföreställningen* är det tydligt att oklarheter ska komma den tilltalade till godo. I *Rödebymålet* uttalade Socialstyrelsens expert att gärningsmannen befann sig i ett gränsland mellan medvetenhet och omedvetenhet, men gärningsmannen bedömdes ändå vara juridiskt medveten. Hovrätten tog snarare hänsyn till de yttre omständigheterna än till de rättspsykiatriska utlåtandena. En materiellt riktig dom hade, enligt min mening och i likhet med *Gräns*, tagit större hänsyn till de rättspsykiatriska utlåtandena och därmed låtit oklarheten kring gärningsmannens medvetenhet komma denne till godo.

Nödvändig hjälpvetenskap

Det lågt ställda medvetenhetskravet medför att domstolen i de allra flesta fall enkelt kan konstatera att gärningspersonen varit i tillräcklig grad medveten. En mer omfattande bedömning av en gärningspersons medvetenhet vid gärningstillfället verkar främst aktualiseras i fall då gärningspersonen misstänkts ha lidit av en allvarlig psykisk störning. Likt själva uppsåtsbedömningen blir medvetenhetsbedömningen mer komplicerad i dessa fall. Det är mot bakgrund av detta som det rättspsykiatriska utlåtandet borde vara av yttersta vikt för domstolarna. Det verkar emellertid finnas visst motstånd, från bland annat *Strahl* och *Almkvist*, att låta hjälpvetenskap påverka den juridiska bedömningen. Likt *Gräns* anser jag att hjälpvetenskap i form av psykiatri faktiskt är nödvändig för att åstadkomma materiellt riktiga domar. Det är ytterst väsentligt att söka utröna om den tilltalade faktiskt kan hållas ansvarig för den otillåtna gärningen. För att klarlägga det personliga ansvaret torde det krävas en förståelse för olika psykiska störningar och deras påverkan på det mänskliga handlandet. Sådan förståelse återfinns inte i rättskällorna. Jag anser att den juridiska medvetenhetsbedömningen härav inte borde få ta utgångspunkt i om själva handlandet, likt hovrättens bedömning i *Rödebymålet*, uppfattats medvetet utåt sett. Istället borde förståelse för och kunskap om gärningspersonens psykiska tillstånd vara avgörande. Enligt min mening är en sådan utgångspunkt betydelsefull för att kvarhålla den subjektiva formen av medvetenhetskravet och därigenom meddela materiellt riktiga domar. Det personliga ansvaret, medvetenhetskravet inkluderat, grundar sig ju på subjektiva föreställningar hos gärningspersonen. Det borde därför vara av intresse att i större utsträckning söka sig utanför juridiken och i högre grad använda sig av psykiatri för att bedöma gärningspersonens medvetenhet.

Faktorer av betydelse

Det faktum att det saknas samförstånd kring medvetenhetskravet innebär enligt min uppfattning att det inte är fullt förutsägbart vilka faktorer som kommer att beaktas vid bedömningen, det vill säga risk för viss godtycklighet föreligger.

En avgörande faktor i både *Rödebymålet* och *Samurajsvärdet* var händelseförloppets längd, vilken bidrog till bedömningen att gärningsmännen varit medvetna. Man kan tänka sig att HD kunde ha tagit samma beaktan i *Vanföreställningen*, då gärningsmannen faktiskt avbröt attacken för att sedan återigen attackera målsäganden. Händelseförloppet verkar således inte alltför kortvarigt. I förarbeten är det tydligt klarlagt att såväl kortvariga som långvariga tillstånd av förvirring kan aktualisera en medvetenhetsbedömning och därmed eventuellt en friande dom. Av den medicinska definitionen synes det inte heller finnas något som tyder på att långvariga tillstånd av till exempel oklarhet inte kan förekomma. Mot bakgrund av detta synes det närmast felaktigt att låta gärningens tidsrymd vara en påverkande faktor vid medvetenhetsbedömningen.

Domstolen verkar i vissa fall utgå från vad som kan anses begripligt, där ett begripligt handlande måste anses ha utförts i ett medvetet tillstånd. För att konstatera vad som är obegripligt ligger det nära till hands att ta utgångspunkt i en ”vanlig” frisk persons agerande. Enligt min mening synes till exempel ett alkohol- eller drogutlöst tillstånd mer begripligt än ett tillstånd som saknar samband med alkohol och droger. Detta trots att alkohol- och drogutlösta tillstånd kan medföra att en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället konstateras, vilket tenderar att föranleda en mer omfattande medvetenhetsbedömning. *Vanföreställningen* är ett målande exempel på fall där handlandet är så obegripligt att gärningspersonen knappast kan bedömas som medveten. Samtliga faktorer visar en bild av en gärningsperson vars agerande är ytterst svårt att förklara eller begripa. Återigen kan jämförelser mellan *Rödebymålet* och *Vanföreställningen* användas för att belysa denna tanke. Att den tilltalade i *Vanföreställningen* inte hade några tidigare fastställda diagnoser, och därmed ansågs agera plötsligt och personlighetsfrämmande, kan tänkas framstå som ytterst obegripligt. Gärningsmannen i *Rödebymålet* hade tvärtom flera tidigare fastställda diagnoser, vilket kan föranleda tanken att handlandet var mer begripligt. Detta kan tänkas få till följd att ett begripligt handlande inte

anses kunna utföras omedvetet, medan ett obegripligt handlande enklare kan förstås och bedömas som omedvetet.

Avslutande slutsats

Först och främst kan konstateras att de medicinska och juridiska begreppsskillnaderna inte i någon större mån verkar bidra till godtyckliga rättstillämpningar. Däremot synes avsaknaden av enhetlig förståelse för medvetenhetskravet inom juridiken medföra viss oförutsägbarhet. Detta, tillsammans med det faktum att domstolen i varierande grad tar hänsyn till det rättspsykiatriska utlåtandet vid medvetenhetsbedömningen, riskerar att leda till godtycklig rättstillämpning. Härav vore det enligt min mening av yttersta vikt att låta domstolen inhämta utlåtanden i syfte att få underlag till medvetenhetsbedömningen. En sådan lagstadgad möjlighet hade möjligen föranlett ett större hänsynstagande till rättspsykiatriska utlåtanden och givit domstolen rätt att ställa konkreta frågor. Det hade vidare kunnat bidra till en utveckling av den utredande rättspsykiatrins rutiner och regelverk kring bedömning av en persons medvetenhet. Mer omfattande och beskrivande utlåtanden om medvetande hade enligt min mening lagt grunden till en vidareutveckling av det juridiska medvetenhetskravet och därmed en större koherens mellan de två disciplinerna.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Offentligt tryck

Utredningsbetänkanden

SOU 1996:185, *Straffansvarets gränser*.

SOU 2012:17, *Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd*.

Propositioner

Kungl. Maj:ts proposition 1962:10, *Förslag till Brottsbalk*.

Proposition 1990/91:58, *Om psykiatrisk tvångsvård, m.m.*

Övrigt

Christmanson, Kicko, *Rättsosäker rättspsykiatri?*, Läkartidningen, publicerad 2017-08-22,
<<https://lakartidningen.se/opinion/debatt/2017/08/rattsosaker-rattspsykiatri/>>, hämtad 2021-11-20.

Egidius, Henry, *medvetande*, Psykologilexikon,
<<https://www.psykologiguident.se/psykologilexikon/?Lookup=sj%C3%A4lvmedvetande>>, hämtad 2021-12-14.

Nietzsche, Jesper, *Avsnitt 15 – Domstolspodden om rättspsykiatri*, Domstolsverket, publicerad 2019-02-27, Audio podcast,
<<https://www.podbean.com/media/share/pb-su7hj-a87723>>, hämtad 2021-12-06.

Mailkorrespondens med psykologen Olof Svensson på Rättsmedicinalverket per 30 november 2021 till 2 december 2021, framgår av Bilaga A.

Litteratur

Agge, Ivar & Thornstedt, Hans, *Straffrättens allmänna del*, Andra upplagan, Stiftelsen Juristförlaget vid Stockholms universitet, Stockholm 1978.

Almkvist, Gustaf, *Rödebymålet i två instanser – medvetenhet, psykisk störning och klander*, Juridisk Tidskrift Nr 4 2008/09.

Asp, Petter & Ulväng, Magnus, *Straffansvar vid rus och psykisk störning*, Juridisk Tidskrift Nr 4 2011/12.

Asp, Petter, Ulväng, Magnus & Jareborg, Nils, *Kriminalrättens grunder*, Andra upplagan, Iustus Förlag AB, Uppsala 2013.

Bennet, Tova, *Straffansvar vid atypiska sinnestillstånd*, Norstedts Juridik AB, Stockholm 2020.

Bennet, Tova, *Tillfällig sinnesförvirring i Högsta domstolen?*, Juridisk Tidskrift Nr 1 2020/21.

Dahlman, Christian, *Beviskraft – Metod för bevisvärdering i brottmål*, Första upplagan, Norstedts Juridik AB, Stockholm 2018.

Gräns, Minna, *Om hjälpvetenskapernas betydelse för rättstillämpningen och rättsvetenskapen*, Juridisk Tidskrift Nr 3 2006/07.

Heuman, Lars, *Hjälpvetenskapernas betydelse för rättstillämpningen och rättsvetenskapen*, Juridisk Tidskrift Nr 4 2005/06.

Jareborg, Nils, *Rättsdogmatik som vetenskap*, Svensk Juristtidning 2004 s. 1–10.

Jareborg, Nils, *Handling och uppsåt*, P A Norstedt & Söners förlag, Stockholm 1969.

Jareborg, Nils & Ulväng, Magnus, *Tanke och uppsåt*, Iustus förlag AB, Uppsala 2016.

Kindström Dahlin, Moa & Franklin, Nike, *Hanteringen av psykiskt störda lagöverträdare i ljuset av Rödebymålet*, Juridisk Tidskrift Nr 1 2009/10.

Kleineman, Jan, 'Rättsdogmatisk metod', i: Nääv, Maria & Zamboni, Mauro (red.), *Juridisk metodlära*, Andra upplagan, Studentlitteratur AB, Lund 2018.

Kristiansson, Marianne, 'Rättspsykiatri' i: Herlofson, Jörgen m.fl. (red.), *Psykiatri*, Andra upplagan, Studentlitteratur AB, Lund 2016.

Levander, Sten, 'Rättspsykiatriska nyckelbegrepp och deras historia' i: Lidberg, Lars & Wiklund, Nils (red.), *Svensk rättspsykiatri – Psykisk störning, brott och påföljd*, Andra upplagan, Studentlitteratur AB, Lund 2004.

Lidberg, Lars & Wiklund, Nils, *Svensk rättspsykiatri – Psykisk störning, brott och påföljd*, Andra upplagan, Studentlitteratur AB, Lund 2004.

Malmquist, Jörgen & Lundh, Bengt, *Medicinska ord – Det medicinska språket: termer, definitioner, samband*, Sjunde upplagan, Studentlitteratur AB, Lund 2020.

Strahl, Ivar, *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, Norstedts, Stockholm
1976.

Rättsfallsförteckning

Hovrätten

RH 1999:139

RH 2008:90

Hovrätten för Västra Sveriges dom i mål B 5273–12

Högsta domstolen

NJA 2004 s. 702

NJA 2012 s. 45

NJA 2016 s. 763

NJA 2020 s. 169

Bilaga A

Hej Antonia,

Jag har fått din fråga vidarebefordrad till mig och ska göra mitt bästa för att svara. Det blir dock ärligt talat ett ganska kort och lite tråkigt svar. Vårt uppdrag är, som du själv skriver, att uttala oss om frågeställningar som på olika sätt har bäring på domstolens val av påföljd. Även om det förstås står domstolen fritt att använda våra utredningar och utlåtanden fritt så är vårt faktiska uppdrag begränsat av det lagrum vi agerar inom. Vi gör således inga bedömningar av det juridiska begreppet medvetenhet. (Däremot kan det förekomma bedömningar av det medicinska begreppet medvetandegrad och liknande, i den mån det är relevant utifrån vår frågeställningar.) Vi har därmed inte heller några riktlinjer eller liknande för hur en sådan bedömning ska göras.

Däremot är vi medvetna (ursäkta det i sammanhanget göteborgshumoristiska ordvalet) om att de bedömningar vi gör och de begrepp vi använder kan få betydelse för domstolens uppsåtsbedömning. Det aktualiserades ju inte minst, som du säkert vet, av en HD-dom förra året. Våra utredare försöker därför vara mycket tydliga med vad vi menar med de begrepp vi använder. Vi har också nu under hösten gett ett uppdrag till just Lunds universitet att göra en rättsutredning av hur domstolarna eventuellt använder våra produkter i relation till medvetenhetsbegreppet, för att få en bättre förståelse för hur domstolen hanterar det här och se om vi behöver förbättra något. Tova Bennet och hennes forskningsassistent Malin Blennskog arbetar med det uppdraget. Om du är intresserad av ämnet så skulle jag rekommendera dig att ta kontakt med någon av dem. Även om medvetenhetsbegreppet inte är ett rättspsykiatriskt begrepp så är vi förstås glada om det finns fler som vill bidra till kunskapsutvecklingen på ett område som tangerar vårt.

Det var inte mycket till konkret svar, som sagt, men jag hoppas att det åtminstone ger dig en väg vidare. Lycka till!

Med vänlig hälsning

Olof Svensson

Kvalitetsledare, leg. psykolog, doktorand

Antonia Stenberg <antonia.stenberg@hotmail.com>

2021-12-02 15:13

Till: Olof Svensson

Hej igen,

Om jag får lov att ställa en till fråga – när du nämnde att ni eventuellt gör bedömningar av det medicinska begreppet medvetandegrad, menar du då det som avgörs av t.ex. GCS eller Reaction Level Scale? 😊 Om så är fallet – är det alltså möjligt att göra en sådan bedömning i efterhand? Det vill säga, ett tag efter att en person begått ett brott.

Vänliga hälsningar, Antonia Stenberg

Olof Svensson <Olof.Svensson@rmv.se>

2021-12-02 16:08

Till: 'Antonia Stenberg'

Hej,

Ja, det är det medvetandebegreppet jag syftar på. Däremot tror jag inte, som du är inne på, att någon av de skalor du nämner är tänkta att användas i efterhand. Vilket är ett exempel på hur det kan vara svårt att i efterhand bedöma en persons tillstånd vid ett givet tillfälle. Naturligtvis hade det varit optimalt om någon av våra utredare kunde träffa klienten i anslutning till gärningen, men det är ju tyvärr inte möjligt. Våra utredare använder istället den information som finns (vittnesuppgifter, ev. journaldokumentation, klientens egen berättelse etc.) för att så att säga rekonstruera klientens tillstånd vid gärningen så väl som förutsättningarna medger det.

Allt gott!

Olof Svensson